

Adam Chęć

Instytut Archeologii

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Jan Gancewski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

URZĄD LEŚNICZEGO W PAŃSTWIE ZAKONU KRZYŻACKIEGO – FUNKCJONOWANIE I ZNACZENIE DLA GOSPODARKI*

1. Powstanie, rozwój i funkcje urzędu leśniczego

Urzędy leśne (*Waldamt*) były obok innych urzędów, a przede wszystkim rybackiego i związanych z nim gospodarstw rybackich, zarówno częścią struktury administracyjnej, jak i przede wszystkim gospodarczej państwa krzyżackiego w szeroko rozumianych Prusach¹. Zakon musiał i chciał korzystać z wielkich obszarów lasów i puszczy, z ich zasobów roślinnych, a przede wszystkim zwierzęcych. Było to zjawisko naturalne i samo w sobie nie budziłoby zdziwienia, gdyby nie sposób organizacji gospodarczo-handlowej i eksploatacji wspomnianych zasobów. W strukturze administracyjnej państwa krzyżackiego urząd leśniczego należał do najniższych, poniżej szczebla komturego i wójtowskiego, ale odgrywał niebagatelną rolę gospodarczą².

Urząd mistrza leśniczego³ w okresie funkcjonowania w Prusach państwa krzyżackiego występował w komturstwach: człuchowskim, gdańskim, tuchol-

* Artykuł wygłoszony na VI konferencji: „Las w kulturze polskiej”, Łańsk 19–20 maja 2007 r.

¹ F. Mager, *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum*, Köln–Graz 1960; P.G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln 1965; O. Schlüter, *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit*, Halle 1921, passim.

² M. Töppen, *Historisch – comparative Geographie von Preußen*, Gotha 1858, s. 164, 200, 201.

³ W źródłach jest określany jako: *Waldmeister* bądź *brudere von der wiltnisse* lub *jägermeister*.

skim (na Pomorzu Gdańskim), elbląskim, malborskim, dzierzgońskim, ryńskim, pokarmińskim, bałgijskim i królewieckim (w Prusach właściwych), bierzgłowskim (w ziemi chełmińskiej) oraz w wójtostwie nowomarchijskim. Wymienione okręgi administracyjne państwa krzyżackiego były najgęściej zalosone i zasobne w dobra natury.

Pozycja mistrza leśniczego była dość znaczna⁴. Od niego zależało nie tylko administrowanie określonym okręgiem (urzędem) leśnym (*Waldamtem*), ale również organizacja pozyskiwania dóbr leśnych i zarządzanie ludźmi, którzy byli związani z danym regionem poprzez miejsce urodzenia i zamieszkania. Z tego też względu urząd ten należał do najtrudniejszych – wymagał nawiązania „współpracy” z miejscowym społeczeństwem, które z reguły należało do grupy najbardziej ubogiej. Prowadziło to do licznych nieporozumień i konfliktów pomiędzy zarządzającymi dobrami leśnymi w imieniu Zakonu urzędnikami a miejscowymi ludźmi⁵. Urzędnicy nadzorowali również wypas trzody chlewnej w lasach, np. bukowych, gdzie świnie były skarmiane żołądziami⁶. Ponadto do ich obowiązków należały czynności typowo administracyjne, takie jak: zbieranie (przyjmowanie) czynszów w dni określone przywilejem nadawczym, sprawowanie sądów w ograniczonym zakresie (najczęściej tzw. sprawy mniejsze), administrowanie obiektami gospodarczymi znajdującymi się na terenie urzędu leśniczego (tartaki, młyny, paski leśne i łąkowe itp.), organizowanie transportu drewna i produktów wyrabianych z drewna, a na terenach wykarczowanych zasadzstwo wsi i późniejsze nimi administrowanie w roli sołtysa⁷.

Urząd leśniczego powstawał wraz z rozwojem terytorialnym i instytucjonalnym państwa krzyżackiego w Prusach. Od samego początku Krzyżacy zauważyli potrzebę jego istnienia i przydatność w organizacji i rozwoju gospodarki, najpierw przede wszystkim o charakterze wewnętrznym, skierowanej na potrzeby rosnącej w siłę struktury państwowej, później również z myślą o zarobku, a zatem prowadzeniu handlu, również dalekosiężnego. Na dowód tego możemy prześledzić *Waldmeister-Register*, jeden z pierwszych rejestrów w dopiero co „założonym” państwie krzyżackim ze stołecznym kompleksem zamkowym w Malborku. Pierwsi (z początku XIV w.) znani z imienia leśnicy rezydowali w komturstwie elbląskim. *Beamten-Register* dla tegoż komturstwa zawiera 20 imion z lat 1305–1416. Oto one: Heinrich 1305, Gotsche 1308,

⁴ Ich wyboru dokonywano spośród braci, którzy co najmniej rok przebywali w danym konwencie i od dłuższego czasu byli zakonnikami. Te wymagania zapisano w artykułach wielkiego mistrza Pawła von Russdorfa w grudniu 1427 r. *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Band I. (Die Jahre 1233–1435)*, wyd. M. Töppen, Leipzig 1878, s. 499–500.

⁵ P.G. Thielen, *Die Verwaltung...*, s. 107.

⁶ R. Czaja, *Działalność gospodarcza. Wstęp [w:] Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, pod red. A. Radziwińskiego, Toruń 2005, s. 109.

⁷ P.G. Thielen, *Die Verwaltung...*, s. 106–107; K. Kasiske, *Ordenskomturei Schlochau*, Leipzig 1937, s. 16. Występuje tu leśniczy jako kierownik akcji osadniczej w komturstwie człuchowskim.

Konrad Keselhut 1314 i 1316⁸, Friedrich 1326, Johann Weske w 1332 i 1336, Gerhard von Rams (Renys?) 1337, Lüdecke 1344, Otto von Opyñ (Oppin?) 1347 i w Młynarach 1348, kolejni urzędnicy rezydujący w Młynarach to: Werner von Linden 1349, Reipold 1354, Erkenbrecht von Voitsbeg 1357 i 1359, Werner von Linden 1360. Następnie: Giselbrecht Huser (von Hausen?) rezydujący w Elblagu w latach 1386-1387, Dietrich von Hartenstein (lub Hatzenstein) też w Elblagu w latach 1391-1392, Wilhelm Landerer 1395, Heinrich von Potendorf 1397, 1398 sprawujący swój urząd w Kadynach, Johann Amon 1398, ponownie Heinrich von Potendorf w 1399 i 1403, Kunz Kruftel 1404 i 1407 oraz jako ostatni z listy: Friedrich Vitzthum 1415, 1416 w Kadynach⁹.

Podobne zestawienia z XIV w., tylko z późniejszego okresu, są również znane dla komturstwa malborskiego i gdańskiego. Lista komturstwa gdańskiego z lat 1359-1447 obejmuje 26 urzędników¹⁰ na tym stanowisku. Oto oni: Heinrich von Elrebach 1359, Wilhelm Landerer 1364, Johann von Tümping 1365, ponownie Wilhelm Landerer w 1367, Heinrich von Bollandorf 1369, Dietrich von Laubheim 1370, 1372 i 1376, Volprecht von Dernbach 1373-1376, Heidenreich von Plettenberg 1377-1379, Christian von Bastweiler 1380, 1381, Johann von Techwitz 1389, Hans Leschwin 1389, Heinrich Brendel 1391, Jacob von Rheinach 1393, Gottfried Iring (Yrink?) 1393, Bohemund Brendel 1397, 1398. W XV w. funkcję mistrza leśniczego pełnili w komturstwie gdańskim: Johann von Dittenhofen 1392-1402 i 1404, Jordan von Wyen 1412, 1413, Hans von Techwitz¹¹ 1421, Wetzel von Vladicheim 1422, Wilhelm Weiss von Feuerbach 1424, 1425, Johann von Elrebach¹² 1428, Heinrich von Milen 1433, Hermann Hug von Heiligenberg 1436, 1438, Heinrich Pfefferkorn 1445 i Heinrich Hardefust 1446, 1447¹³.

Convents-Register dla komturstwa malborskiego odnotowuje latach 1376-1441 piętnastu mistrzów leśniczych. Są to: Michael 1376, Hans von dem Felde 1376-1381, Johann von dem Becke 1381-1384, ponownie Hans von dem Felde 1384, Dietrich von Röder 1384-1386, Friedrich von Hornburg 1386, Hartmann Lewe bis 1387, Macharius 1387, Hermann Gans bis 1394, ponownie Hatmann Lewe w latach 1394-97, Cuno von Baldersheim 1399, Wolf von Urbach 1399, Michael von Nessow 1440, Heinrich Reffle (Reifflein) von Richtenberg 1442¹⁴ oraz N.¹⁵ von Stockheim 1441¹⁶.

⁸ W 1341 r. spotykamy go jako komtura w Papowie.

⁹ G.A. von Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regirungsbezirk Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, H. 24, 1888, s. 34 i n.

¹⁰ Właściwie odnotowano 26 przypadków pełnienia tego urzędu. Niektóre z osób powtarzają się na liście, podobnie jak na innych listach konwentowych w przypadku Elbląga i Malborka.

¹¹ Kolejny z tego rodu po Johanie, który sprawował ten urząd w 1389 r., a może również wcześniej.

¹² Kolejny z tego rodu po pierwszym wymienionym z konwentu gdańskiego – Heinrichu.

¹³ G.A. von Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 15 i n.

¹⁴ Późniejszy wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego.

¹⁵ Prawdopodobnie Nicklas.

¹⁶ G.A. von Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 52 i n.

Urzednicy na takim stanowisku nawiązywali kontakty z pozostałymi członkami rodzimych konwentów oraz z innymi konwentami, gdyż prowadziły liczne transakcje o charakterze gospodarczo-handlowym. Ich imiona widnieją zatem dosyć często w różnorodnych rachunkach zakonnych, np. wydatkach poszczególnych urzędników krzyżackich. Tak np. w 1405 r. *Waldmeister* rezydujący w malborskim Benowie otrzymał 23 i 25 czerwca 1405 r. od prokuratura krzyżackiego na swoje utrzymanie najpierw 20, a później jeszcze 13 grzywien¹⁷. Przy okazji dowiadujemy się również nieco o sposobie funkcjonowania tego urzędu, gdyż pojawia się w tych zapisach nie wymieniony z imienia pisarz mistrza leśniczego (*schriber*). Stąd też wniosek, że urząd ten – podobnie jak i inne urzędy w państwie krzyżackim – mimo że piastowany samodzielnie, wymagał zatrudnienia pisarza, który nie tylko sporządzał stosowną korespondencję urzędniczą, ale również sprawował funkcję niejako zastępcy mistrza leśniczego w sprawach finansowo-ekonomicznych. Natomiast już w 1399 r. *Waltmeister zum Benhoffe*, jak go określa księga konwentowa malborska, otrzymał 43 grzywiny i 9 skojców za 19 łanów i 10,5 mórg ziemi oddanej Prusom w użytkowanie¹⁸. Ten sam urzędnik, najprawdopodobniej Wolf von Urbach, 8 lipca 1400 r. otrzymał 20 grzywien za sprzedane i dostarczone siano¹⁹. Podobna sytuacja miała miejsce w latach²⁰: 1401 (17 czerwca), 1403 (16 czerwca), 1404 (30 maja), 1405 (28 czerwca), 1406 (19 sierpnia), 1408 (7 lipca), 1409 (14 czerwca)²¹. Natomiast 8 stycznia 1410 r. mistrz leśniczy w Benowie otrzymał z kasy wielkiego komtura 14 grzywien zapłaty za zakupione u niego siano²². Również ze skarbca innych dostojników krzyżackich były przeznaczane pieniądze na utrzymanie i bieżące funkcjonowanie tego urzędu. Tak np. w październiku 1416 r. komtur zamkowy malborski przeznaczył pewną kwotę pieniędzy na zapłatę dla pokojowych mistrza leśniczego w Benowie oraz dla innych, którzy wówczas pracowali na potrzeby kościoła św. Mikołaja, a także dla pomocników (być może tych samych pokojowych), którzy pomagali niejakiemu mistrzowi Nitzczen w pracach na terenie funkcjonowania urzędu²³.

¹⁷ *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412* (dalej: MKB), hrsg. v. Walther Ziesemer, Danzig 1913, s. 162 i n.: *item 20 m. dem walmeister off synen hayslag; das gelt nam syn schriber am obunde Johannis baptiste, [...] item 13 m. dem waltmeister pfleger off synen hayslag; das gelt nam syn schriber am donrstag noch Johannis baptiste.*

¹⁸ *Ibidem*, s. 7: *Benhoff. item 43 m. 9 sc. dem waltmeister zum Benhoffe vor 17 hubin und 10 1/2 morgen den Prussen gegeben, von dem morgen 2 sc.*

¹⁹ *Ibidem*, s. 32: *howslag [Hauslag = Heuschlag – 'sianokosy']; howslag. Beenhoff. Czum irsten 20 m. uff den howslag czum Beenvove, das gelt entfing der waltmeister von uns am donrstage noch Processi et Martiniani martirum.*

²⁰ *Ibidem*, s. 63, 118, 144, 162, 176, 218, 237.

²¹ W tym wypadku 30 grzywien jednokrotnej wypłaty. MKB, s. 237.

²² MKB, s. 241: *Hoy gekowfft. Benhoff. item 14 m. dem waltmeyster czum Benhoffe vor hoy gekowfft czum Benhoffe von des groskompthurs geheyse gesant an der mittewochen noch Epyphanie.*

²³ *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomtur für die Jahre 1410–1420* [dalej: ABMHK], hrsg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911, s. 237 i n.: *Beenhoff czymmerampt. item 4 sc. minus 8 d. den, die do zum Benhoffe zigel und kalk zcufurten, am sontage noch Dionisi. item*

Księga podskarbiego malborskiego z lat 1399–1409 zawiera wzmianki o pieniądzech przekazywanych mistrzowi leśniczemu przy różnych okazjach²⁴. I tak w 1399 r. stary mistrz leśniczy otrzymał od podskarbiego malborskiego Hartmana 4 grzywny i wspólnie z mistrzem piekarniczym miał je przeznaczyć na statek, którym wybierali się w podróż na Żmudź²⁵. Innym razem mistrz leśniczy otrzymał sumę 7 grzywien, 4 szkojce i 3 szelągi jako zapłatę za 1980 sztuk szczebli (desek) używanych do produkcji stołów w warsztacie zamkowym²⁶. 10 lipca 1408 r. podskarbi malborski zapłacił mistrzowi leśniczemu w Benowie 19 grzywien za urządzenie wiat do ogrodu różanego, najprawdopodobniej na zamku wielkiego mistrza w Malborku²⁷. Z kolei wcześniej, bo 3 lutego 1404 r., mistrz leśniczy otrzymał pieniądze z kasy podskarbiego na prace związane z umocnieniem fosy przed swoją siedzibą w Benowie²⁸. W okresie 31 maja – 21 sierpnia 1404 r. urzędnik ten lub jego następca²⁹ dostali od podskarbiego malborskiego następne kwoty, również za wiaty do ogrodu różanego, w sumie 22 grzywny w dwóch ratach, a potem jeszcze 3 grzywny bez 9 szkojców za 525 sztuk szczebli przeznaczonych najprawdopodobniej na klatki dla zwierząt oraz ogrodzenie w ogrodzie zoologicznym w Sztumie³⁰. Z kolei między 23 grudnia 1405 a 8 marca 1406 r. urząd leśniczego w Benowie został wsparty sumą 16 grzywien za podobne usługi i na podobne cele, jakie spotykamy w poprzednich rachunkach, tzn. na urządzenie ogrodu i na drewno do fosy³¹, oraz 6 grzywien najprawdopodobniej 28 maja 1407 r. za fosę (jej umocnienie) przed siedzibą wielkiego komtura³².

2 1/2 m. 2 sc. 5 d. 4 gesellen czymmerluwthen, die do haben gearbeit zcum Behhoffe am gemache, am sontage vor Symonis et Jude 4 wochen. (kirche) item 20 15 sc. 4 czymmerluwthen, die do haben gearbeith 4 tage an der senthe Niclos kirchen, am sontage vor Simonis et Jude. item 1 fird. eynem, der do snideronen hat gehawen in dem walde termino ut supra. item 14 sc. minus 5 d. 2 gesellen und eynem koche, die meister Nitzzen hulffen arbeyten czum Behhoffe.

²⁴ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409* [dalej: MTrB], hrsg.v. F. Joachim, Königsberg 1896, s. 28, 98, 211, 283, 293, 377, 427.

²⁵ *Ibidem*, s. 27 i n.: *item 4 m. Her Hartman dem alden waltmeister und dem bakmeister zerunge uf den schiffen in die reyse.* Zapis pochodzi z 12 czerwca 1399 r.

²⁶ *Ibidem*, s. 98: *item 7 m. 4 scot und 1 sch. dem waltmeister vor 33 schok zünsteckel zu den tichen.*

²⁷ *Ibidem*, s. 211: *Behenhoff: item 19 m. an 1 firdung dem waltmeister gegeben, uf die lantwere zu eyne rosgarten zu machen, am dinstage vor Margarete.*

²⁸ *Ibidem*, s. 283: *Behenhoff: item 3 m. an 8 scot vor dem graben zu rumen vor dem hofe zum Behenhoffe; das gelt entpfing der waltmeister am sontage noch lichtmesse.*

²⁹ Na ten temat brak szczegółowych informacji z tego okresu.

³⁰ MTrB, s. 293: *Behenhoff: item 12 m. uf die lantwere zum rosgarten zu machen; das gelt entpfing der waltmeister am sonabunde noch corporis Christi. item 10 m. uf die lantwere zum rosgarten dem waltmeister gegeben am donrstage noch assumptionis Marie; Peter [najprawdopodobniej ówczesny pisarz przy urzędzie leśniczego w Benowie – A.C, J.G.] nam das gelt. item 3 m. an 9 scot vor 5 schog und 15 mandeln zunstocke, yo das stocke zu 6 den., zum tyrgarten [ogród zwierzęcy – najprawdopodobniej jakaś forma ówczesnego ogrodu zoologicznego – A.C, J.G.] zum Sthume; das gelt entpfing der waltmeister.*

³¹ *Ibidem*, s. 377: *Behenhoff: item 16 m. dem waltmeister zum Behenhove gegeben vor graben und lantweren zu machen.*

³² *Ibidem*, s. 427: *Behenhoff: item 6 m. dem waltmeister of graben von das groskompthurs geheise, die syn schryber nam am montage noch trinitatis.*

Widzimy zatem, analizując zapisy rachunkowe dokonywane w kancelarii podskarbiego malborskiego z początku XV w., że większość pieniędzy otrzymanych wówczas przez mistrza leśniczego (przede wszystkim z Benowa) było przeznaczonych na zapłatę za drewno służące do budowy wiat kwiatowych w ogrodach wysokich dostojników krzyżackich, w tym na samym zamku wielkiego mistrza w Malborku. Część z tych pieniędzy była przeznaczona dla samego leśniczego na jego podróże oraz utrzymanie swojego urzędu i otoczenia dworu, w tym wypadku dworu leśniczego w Benowie. Do osobliwości można zaliczyć tu zapłatę za drewno użyte najprawdopodobniej do budowy klatek i ogrodzenia w ogrodzie zwierzęcym w Sztumie.

Oczywiście urząd mistrza leśniczego został powołany przez Krzyżaków przede wszystkim dlatego, aby zarządzać lasami oraz sprawować kontrolę nad pozyskaniem i sprzedażą drewna. Stąd też najwięcej w zachowanych źródłach informacji na temat zakupu za pośrednictwem tego urzędnika krzyżackiego różnych asortymentów drewna. Rzecz jasna, było to przede wszystkim drewno konstrukcyjno-budowlane oraz przeznaczone na wykonanie ogrodzeń, mebli³³ itp. Należy jednak pamiętać, że drewno służyło również do dalszego przetwarzania – otrzymywano z niego węgiel drzewny oraz popiół, produkty niezwykle cenne i często używane w ówczesnej Europie. Z początku 1411 r. pochodzi informacja o zakupie drewna służącego właśnie do przeróbki na węgiel drzewny w Szkarprawie, w sumie zapłacono 23½ grzywny i 7 szkójców łącznie za 142½ pręta i 1 ćwierć pręta drewna³⁴.

Jedną z gałęzi rzemiosła, które rozwijało się szczególnie w okresie wzmożonego handlu dalekosiężnego, było szkutnictwo. Istniało zatem zwiększone zapotrzebowanie na drewno do wyrobu poszczególnych części statku, takich jak podkład, burty czy też maszty. Krzyżacy ponosili pewne nakłady związane właśnie z budową statków, występowali jako inwestorzy lub też częściej jako pośrednicy w dostarczeniu rzemieślnikom odpowiedniego surowca³⁵.

Jednocześnie mamy do czynienia z wieloma informacjami o nazwach konkretnych lasów, z których według istniejących przekazów było pozyskiwane drewno. W rachunkach zachowały się nazwy: lasu czeskiego nieopodal Gniewu³⁶, Dąbrowy³⁷, lasu dzierzgońskiego³⁸ i innych³⁹.

³³ ABMHK, s. 300.

³⁴ ABMHK, s. 24: *Kolen und koleholcz in der Scharffaw. item 6 m. 2 sc. vor 36 ½ ruten holcz, dy nu leczd czu den kolen qwomen. item 17 ½ m. 5 sc. vor 106 ruten und 1 firtel holcz, dy man yn dem walde beheldet uff das yor; dy habe ich [komtur zamkowy malborski – A.C, J.G.] alreyt bezalt.*

³⁵ Ibidem, s. 252: *Schiffbuwen. item ½ m. dem schiffbuwer und sinem sone, der die tage hat pangen und schiffborte abelosen in dem walde.*

³⁶ Ibidem, s. 202, 245: *item 1 fird. dem schosseler offm bemischen walde gelegen off schosseln; [...] Item 1 ½ m. 18 sol. vor 18 schok schosseln, dy Andris im Behemisschen walde kowffte by der Mewe termino Invocavit.*

³⁷ Ibidem, s. 105: *item den goltgrebern im Damprauwischen walde 18 m.*

³⁸ Ibidem, s. 295: *item 8 m. 16 sc. vor 56 schusseln dem manne us dem Cirsburgschen walde.*

³⁹ Ibidem, s. 222.

Interesujących informacji na temat siedziby jednego z mistrzów leśniczych w Sątocznie, urzędu funkcjonującego jeszcze po wojnie trzynastoletniej na terytorium państwa krzyżackiego w Prusach, dostarczają badania archeologiczne⁴⁰. Wskazują one m.in., że była to dość masywna budowla na planie prostokąta o wymiarach około 85 m na 30 m⁴¹. Nic w tym dziwnego, gdyż wcześniej zamek wielokrotnie zmieniał swojego właściciela (urzędnika krzyżackiego), najprawdopodobniej w latach 1343–1347 był siedzibą komtura, później należał na przemian do komturstwa ryńskiego bądź też bangijskiego. W trakcie powstawania opisywanego komturstwa sątaczańskiego utworzono zapewne urząd mistrza leśniczego, który przetrwał w zmienianych formach administracyjnych aż do 1468 r. Właśnie dzięki istnieniu tego urzędu oraz rozwijającemu się osadnictwu Sątoczno przez długi okres istnienia państwa krzyżackiego było istotnym ośrodkiem osadniczym w Prusach.

Od samego początku tworzenia struktur państwowych Zakon Krzyżacki był świadomy wartości, jaką były lasy. Szczególnie było to widoczne we wczesnych okresach kolonizacyjnych aż do końca XIV w.⁴² Później lasy wykorzystywano głównie gospodarczo, stanowiły istotne źródło dochodu. Puszcze i lasy były wówczas pełne zwierzyny łownej, którą pozyskiwano przede wszystkim dla mięsa i futer. Oprócz jeleni i saren łowiono, nie tylko podczas polowań, ale również zakładając sidła i różnego rodzaju wnyki⁴³, także łosie, dzikie konie, niedźwiedzie, żbiki, rysie, lisy, bobry, wydry, borsuki, kuny, rzadziej inne zwierzęta leśne⁴⁴. Analizując inwentarze zamkowe, możemy z całą pewnością powiedzieć, że pomimo nie najwyższej rangi w strukturze administracji zakonnej urząd leśniczego był bardzo przydatny dla państwa krzyżackiego w Prusach.

2. Charakterystyka urzędu leśniczego krzyżackiego

Leśnicy krzyżaccy, będący członkami konwentów, nie zawsze mieszkali w zamkach komturskich. Na swe rezydencje wybierali niejednokrotnie oddalone od konwentów miejscowości zlokalizowane w sąsiedztwie dużych kompleksów leśnych (np. Benowo, Żelazna Góra, Kadyny). W niektórych siedzibach leśniczych były również inne urzędy (komturstwa, ale i np. komornictwo w Kętrzynie i prokuratorstwo w Tapiawie). W macierzystych zamkach urzędnicy ci pojawiali chyba tylko na zebrania kapituły i w terminach rozliczeń⁴⁵. Zdarzało się, że w zależności od potrzeb miejsce urzędowania leśniczego było

⁴⁰ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku* [dalej: *Sprawozdanie*], „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. VII, 2001, s. 289–292.

⁴¹ Ibidem, s. 292.

⁴² Por. F. Mager, *Wildbahn und Jagd Altpreußens im Wandel der geschichtlichen Jahrhunderts*, Berlin 1941, s. 14 i n.

⁴³ Mówią o tym inwentarze zamków mistrzów leśniczych, w których odnotowywano prawie cały czas magazyny z sidłami i wnykami na dziką zwierzynę, o czym będzie jeszcze mowa.

⁴⁴ F. Mager, *Wildbahn...*, s. 20 i n.

⁴⁵ P. G. Thielen, *Die Verwaltung...*, s. 106–107.

przenoszone – tak było w przypadku *Waldmeistersa* elbląskiego, który rezydował w Kadynach, Tolkmicku i Młynarach.

Do komturstwa bałgijskiego należały leśnictwa w Żelaznej Górze, Kętrzynie i Sątocznie z leśniczymi jako podwładnymi komtura bałgijskiego⁴⁶. Urzędy leśne były obsadzane ludnością niemiecką, gdyż na tych terenach powstawały przede wszystkim wsie niemieckie (omijane były przez osadnictwo pruskie, które z reguły nie radziło sobie z zagospodarowaniem tych obszarów). W dużych komturstwach znajdowały się urzędy, którym podlegały zwarte kompleksy leśne. Tu były lokowane niemieckie wsie „na surowym korzeniu”⁴⁷. Wielkość urzędu leśnego w Żelaznej Górze wynosiła w I połowie XV w. ponad 1800 łanów lasów i obszarów niezalesionych, np. łąk⁴⁸. Siedziba leśniczego znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła – w ogrodzie przy plebanii pozostały kamienne fundamenty i wał zabudowań rezydencji leśniczego. Żelazna Góra była miejscem wystawienia dokumentu przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa w 1342 r.⁴⁹ Urząd leśniczego i folwark zakonny powstał tu ok. 1325 r. Pierwszy *Waldmeister* wzmiankowany jest już w 1330 r.⁵⁰ Istnieje również wzmianka z 23 września 1418 r. o leśniczym⁵¹.

W Sątocznie zostaje wymieniony leśniczy Cuncze von Bukym w 1416 r.⁵², w *Lunenburg waltampt* wzmianki o urzędzie leśniczym pojawiły się 11 listopada 1412 r. i 16 października 1420 r.⁵³ Obszar zarządzany przez leśniczego w Sątocznie miał ok. 2250 łanów⁵⁴.

W Kętrzynie informacja o urzędzie leśniczym znajduje się w inwentarzu z 11 listopada 1412 r. Był to więc zapewne krótki epizod w działalności tego urzędu, któremu podlegało 250 łanów czynszowych⁵⁵. W zamku tym był równocześnie urząd komorniczy. Zachowała się również wzmianka o myśliwym (*Jägermeister*) w Kętrzynie z 29 stycznia 1447 r.⁵⁶

W komturstwie brandenburskim (pokarmińskim) leśniczy urzędował w zamku komturkim, a jego okręg znajdował się w bezpośredniej bliskości zamku – nad Zalewem⁵⁷. Obszar urzędu wynosił 1000 łanów⁵⁸.

⁴⁶ *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens* [dalej: GÄB], hrsg.v. W. Zieseemer, Danzig 1921, s. 159–163, inwentarz zamkowy z 11 listopada 1412 r.

⁴⁷ C. Krollmann, *Die deutsche Besiedlung des Ordenslandes Preußen*, „Prussia”, t. 29, s. 259; E. J. Guttzeit, *Das Waldamt...*, s. 179–180.

⁴⁸ GÄB, s. 159; M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 200–201; L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special – Geografie*, Danzig 1878, s. 492–494; E.J. Guttzeit, *Das Waldamt...*, s. 182–183.

⁴⁹ E. J. Guttzeit, *Das Waldamt...*, s. 183.

⁵⁰ *Preussisches Urkundenbuch* [dalej: PUB], Bd. II, hrsg. v. R. Philippi, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg 1882, s. 468.

⁵¹ GÄB, s. 163.

⁵² Ibidem, s. 177; M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 201.

⁵³ GÄB, s. 159, 194.

⁵⁴ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren...*, s. 500–501.

⁵⁵ GÄB, s. 159.

⁵⁶ Ibidem, s. 183.

⁵⁷ M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 207.

⁵⁸ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren...*, s. 508.

Wzmianki o urzędzie leśnym pochodzą m.in. z 11 listopada 1416 r. i 8 września 1418 r.⁵⁹

W komturstwie królewieckim urząd leśniczego znajdował się w Tapiawie – *Waldmeister* zarządzał stąd terenem na północ od Pregoły⁶⁰. Do tapiawskiego urzędu należały wsie niemieckie i połowa wsi pruskich⁶¹. Zachowane wzmianki o leśniczym pochodzą z 13 grudnia 1374 r. i 25 lipca 1379 r.⁶²

Na terenie komturstwa gdańskiego rezydencja leśniczego znajdowała się według Töppea w Sulminie⁶³, choć okręg leśniczy gdański był różny od okręgu sulmińskiego. Jest możliwe, że leśniczy rezydował w zamku komturskim w Gdańsku. W księdze komturstwa wzmiankowanymi są: leśniczy Herman Kochberger w latach 1428–1434⁶⁴ i leśniczy nie wymieniony z imienia⁶⁵. Zachował się też spis czynszów w urzędzie leśniczym⁶⁶ i miejscowości znajdujące się na obszarze urzędu leśnego⁶⁷. Na obszarze urzędu leśnego znajdowały się jedynie wsie czynszowe⁶⁸.

Z terenu komturstwa gniewskiego znana jest wzmianka z 1336 r. o leśniczym Dietrichu von Nalesche. Rezydował on w dworze w Starogardzie Gdańskim i miał zarządzać obszarami leśnymi w pobliżu miasta. Jednak prawdopodobnie dość szybko urząd ten został zlikwidowany⁶⁹.

W wójtostwie nowomarchijskim leśniczy rezydował w Świdwinie. W inwentarzu tego zamku zachowała się wzmianka o nim pochodząca z 1 sierpnia 1408 r.⁷⁰

W komturstwie malborskim leśniczy rezydował w Benowie na skraju Puszczy Sztumskiej. Znajdował się tam folwark z dworem zarządcy krzyżackich lasów, który w latach 2002–2004 był przedmiotem badań archeologiczno-architektonicznych⁷¹.

⁵⁹ GÄB, s. 219, 220.

⁶⁰ M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 211.

⁶¹ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren...*, s. 530–532.

⁶² GÄB, s. 1, 3.

⁶³ M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 229.

⁶⁴ *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 70, 1985, s. 157.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 226.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 222–226.

⁶⁷ M. Grzegorz, *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309–1454*, Warszawa – Łódź 1990, s. 56–61.

⁶⁸ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren...*, s. 345–348.

⁶⁹ PUB, t. 3/1, nr 78; K. Bruski, *Ziemie nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku*, Gdańsk 1997, s. 111, 200; P. Oliński, *Starogard w dobie średniowiecza*, [w:] *Dzieje Starogardu*, t. 1: *Historia miasta do 1920 roku*, red. M. Kallas, Starogard Gdański 1998, s. 70–71; M. Grzegorz, *Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie*, Bydgoszcz 2003, s. 141.

⁷⁰ GÄB, s. 765.

⁷¹ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren...*, s. 441; A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych – próba lokalizacji*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno 1–2 czerwca 2002r.*, red. K. Grażawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 328; idem, *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie*, „Schody Kawowe. Kwartalnik Kwizdyńskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2004, nr 4 (20), s. 4–5.

W komturstwie człuchowskim wzmianki o leśniczym pochodzą z 10 lipca 1377 r.⁷² oraz z XV w.⁷³

Wzmianka o leśniczym w komturstwie elbląskim pojawia się dosyć wcześnie: Konrad Kesselhut 14 czerwca 1314 r. określany jest jako *magister nemorum Elbingensium*⁷⁴. Siedziba tego urzędnika była pierwotnie w Elblągu⁷⁵, potem w latach 1348-1365 wzmiankowani są leśniczy w Młynarach⁷⁶ i znów w Elblągu. Następnie rezydencję przeniesiono do Kadyn (pierwszy odnotowany leśniczy w 1397 r., ostatni – w 1416 r.). Do Tolkmicka *Waldmeister* sprowadził się przed 1431 r.⁷⁷

Około 1280 r. powstał w Kadynach dwór krzyżacki, który później stał się rezydencją leśniczego. Zbudowano go u podnóża Góry Klasztornej bądź na jej szczycie, gdzie pierwotnie był gród pruski, a później wzniesiono klasztor⁷⁸.

W Tolkmicku przy południowo-zachodnim narożniku fortyfikacji miejskich (rejon obecnych ulic: Słupeckiej i Młyńskiej) na Wzgórzu Starościńskim w II połowie XIV w. Krzyżacy wzniesli niewielki zamek lub dwór krzyżacki z folwarkiem, który był siedzibą zarządcy lasów komturstwa elbląskiego. Na początku wojny trzynastoletniej mieszczanie tolkmiccy zburzyli doszczętnie ten obiekt. Na jego miejscu w połowie XVI w. stanął dwór starościński i zabudowania gospodarcze⁷⁹.

W komturstwie dzierzgońskim leśniczy rezydowali na zamku komturskim w Dzierzgoniu. W źródłach pisanych odnotowani zostali: Wilhelm Sure (1360), Siegfried Walpot von Bassenheim (XIV w.), Reinhard von Berckrode (1412), Friedrich von Kaltenborn (1414), Hans von Militz (1431) oraz Günther v Hatzfeld (1442 i 1443)⁸⁰.

Na terenie komturstwa bierzgłowskiego leśniczy rezydowali zapewne w zamku bierzgłowskim, bowiem wspomniani byli zawsze wraz z braćmi konwentu bierzgłowskiego. Prawdopodobnie było to spowodowane niewielkim obszarem komturstwa. Był to jedyny *Waldmeister* w ziemi chełmińskiej⁸¹.

⁷² GÄB, s. 646.

⁷³ Ibidem, s. 671.

⁷⁴ PUB, Bd. II, nr 118.

⁷⁵ M. Töppen, *Historisch-comperative...*, s. 190.

⁷⁶ Ibidem, s. 189.

⁷⁷ G.A. von Müilverstedt, *Die Beamten...*, s. 31, 35–38.

⁷⁸ R. Dorr, *Cadinen. Illustrierter Führer*, „Nordostdeutsche Städte und Landschaften”, 1900, t. 11, s. 16; E. Kerstan, *Die Geschichte des Landkreises Elbing*, Elbing 1925, s. 156–157; W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, „Suplement Hozjański” 2002, t. 5, s. 12.

⁷⁹ E. Kerstan, *Die Geschichte...*, s. 358; F. Mamuszka, *Elbląg i okolice. Informator krajoznawczy*, Gdańsk 1978, s. 158–159, 175–177.

⁸⁰ G.A. von Müilverstedt, *Die Beamten...*, s. 102.

⁸¹ Wzmianki o leśniczych z lat 1339–1347 (1339–1340 – Hermann, 1342 – von Eckirsberge, 1347 – Reyncke Boler) oraz z 2 lutego 1385 r. – PUB III/1, nr 236, 290; PUB III/2, nr 425; PUB IV, nr 194; GAB, s. 487; F. Mager, *Der Wald...*, s. 165; S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 264.

W inwentarzu zamkowym komturstwa ragneckiego *Jagermeister* wymieniany został 19 listopada 1432 r.⁸²

W komturstwie ryńskim urzędy leśne znajdowały się w Sątocznie i w Rynie⁸³.

W państwie zakonnym nie było leśnictw i rewirów leśnych w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Dopiero pod koniec panowania Zakonu Krzyżackiego zaczęto wprowadzać podział na rewiry. W czasach krzyżackich nie było również centralnej administracji leśnej, przynajmniej nie mówią o tym przekazy źródłowe. Leśnicy mieli do pomocy myśliwych i służbę leśną (*Jäger, Waldknecht*), co potwierdzają inwentarze zamków w Bratianie, Nieszawie, Grudziądzu i Kętrzynie⁸⁴. W inwentarzach z Pisz (1523), Kętrzyna (1447), Królewca (1424), Pasłęka (1523) i Giżycka (1513) pojawiają się też wzmianki o *jegirpferd, jegersweyken* (koniach dla myśliwych)⁸⁵. Do prac leśnych używano *waltsweike* (koni pochodzenia pruskiego) lub *waltpferde*. Na ten temat istnieją liczne wzmianki⁸⁶. Od końca XV w. pojawiają się w zamkach także *Jägerknechte* i *Jägerjungen*. Na początku XVI w. wydano zalecenia, by w każdym zamku był myśliwy i *Jägerjunge*. Myśliwy otrzymywał jako wynagrodzenie deputat w naturaliach, utrzymanie, dach nad głową oraz ziemię pod uprawę, rzadko też gotówkę na wydatki związane z funkcjonowaniem urzędu. W nielicznych osadach myśliwskich (*Jägersiedlungen*), szczególnie w Wielkiej Puszczy, byli też osadzani myśliwi-rolnicy. Do ich obowiązków należało oprócz uprawy przyznanych im gruntów, uczestniczenie w służbie myśliwskiej podczas polowań i nadzorowanie określonych części puszczy. Zachowały się ślady tych osad w nazewnictwie: np. *Jägerdorf* koło Nidzicy i *Schützensdorf* koło Szczytna. W okresie panowania dwóch ostatnich wielkich mistrzów zaczęto wprowadzać nowe metody w gospodarce leśnej, tzn. skuteczniej nadzorowano lasy, zwiększono personel leśny, tworzono i zalesiano nowe rewiry. Takie informacje zawiera np. rachunek z Tapiawy (1511) dotyczący zalesień w pięciu rewirach⁸⁷.

Istnienie urzędu leśniczego daje podstawę do stwierdzenia, że gospodarka leśna odgrywała bardzo istotną rolę w strukturze państwa krzyżackiego. Z początku nastawiona była przede wszystkim na rabunkowe pozyskiwanie drewna, nie miała również ujednoczonej organizacji. Dopiero pod koniec władztwa krzyżackiego możemy dopatrywać się zaczątków rozumnie przeprowadzanej eksploatacji lasów, ochrony drzewostanu i reformy urzędu leśniczego.

⁸² GÄB, s. 285.

⁸³ *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*, wyd. P. G. Thielen, Marburg 1958, s. 73; G. Białyński, *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 3, s. 439.

⁸⁴ GÄB, s. 183, 371, 482, 604.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 27, 112, 209, 253, 389.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 333, 338, 362, 423, 440, 575.

⁸⁷ F. Mager, *Der Wald...*, s. 165–167.

SUMMARY

The gamekeeper's office was established during the territorial and institutional expansion of the Teutonic State in Prussia. From the very beginning, the Teutonic knights recognised the significance of the gamekeeper's office for the state, in particular its economic growth. The above indicates that forest management played a very important role in the structure of the Teutonic Order.